

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ чи кримінальне переслідування?

(Актуальні питання щодо попереднього ув'язнення у кримінальному процесі України)

С. В. Прилуцький

кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Розглядається питання про правову природу судового контролю за попереднім ув'язненням та робиться критичний аналіз цього правового інституту в сучасних умовах. Автор співвідносить ст. 29 та ст. 62 Конституції України та піднімає питання про ілюзорність презумпції невинуватості в умовах, коли взяття під варту здійснює суд.

Ключові слова: судовий контроль, попереднє ув'язнення, презумпція невинуватості.

В работе затрагивается вопрос о правовой природе судебного контроля за предварительным заключением и делается критический анализ этого правового института в современных условиях.

Ключевые слова: судебный контроль, предварительное заключение, презумпция невиновности.

A question is in-process affected about legal nature of judicial control after a preliminary conclusion and the walkthrough of this legal institute is done in modern terms.

Keywords: judicial control, preliminary conclusion, presumption of innocence.

У 1996 році Конституція України в ст. 29 вперше встановила норму про те, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Покладення на судову владу застосування таких запобіжних заходів обмеження свободи, як арешт та тримання під вартою, ідейно вважається виявом демократії та засобом гарантування прав людини, а сама функція називається судовим контролем.

Та чи насправді згідно зі ст. 29 Конституції України суд здійснює функцію судового контролю, коли приймає рішення про запобіжне обмеження людини у її свободі?

Правова природа судового контролю за попереднім ув'язненням. З'ясування дійсної природи цього правового інституту, перш за все, спонукає звернутися до його історичного коріння. Так, варто згадати, що функція судового контролю щодо запобіжного ув'язнення була вперше запроваджена в Англії за часів правління короля Карла II (1630 – 1685). Впровадження цієї функції було прямо пов'язане із революційними подіями XVII ст. та реставрацією династії Стюардів. Повертаючи на престол короля вигнаної династії, англійська буржуазія домоглася для себе гарантій від свавільних дій з боку королівських чиновників, встановлюючи судово-процесуальну форму контролю за арештами. Цей закон і сьогодні розглядається як основна конституційна гарантія прав громадян [1, с. 51].

Так, *Актом про краще забезпечення свободи підданих і про попередження ув'язнень за морями* (1679 р.), який ще іменується «Habeas Corpus Act», встановлюється: «II. ... Для більш швидкого звільнення усіх осіб, ув'язнених за якісь кримінальні діяння..., затверджується наступне:

Якщо яка-небудь особа або особи приносять наказ Habeas corpus, звернений до якого-небудь шерифа..., тюремника... або іншої якоїсь особи і стосується якоїсь особи під... їх охороною..., то ці чиновники... протягом трьох днів після одержання зазначеного наказу... повинні (за винятком випадків, коли згаданий арешт вчинено за державну зраду або тяжкий кримінальний злочин...) виконати такий наказ і доставити... особу... арештованого або затриманого до лорда-канцлера... або до суддів... або до тієї особи..., перед якою зазначений наказ має бути виконаний..., і одночасно встановити дійсні причини затримання або арешту...

Якщо місце ув'язнення зазначеної особи знаходиться на відстані більше ніж 20 миль від місця..., де суд... розташований..., але не більше 100 миль, то наказ виконується протягом 10 днів, а якщо відстань більше 100 миль, то протягом 20 днів після вищезгаданого вручення – і не пізніше.

III. *...Протягом двох днів після того, як зацікавлена особа буде доставлена до них, згаданий лорд-канцлер... або суддя... повинні звільнити зазначеного ув'язненого із ув'язнення, взявши з нього зобов'язання з одним або більше порученцями... з'явитися до суду... наступної сесії... у тому графстві, місті або містечку, де було здійснено арешт або де було вчинено злочин, або з'явитися до такого іншого суду, якому підсудний зазначений злочин...*

V. *...Якщо які-небудь чиновники будуть ігнорувати вищезгаданий наказ або відмовлятися його виконати, або доставити особу... ув'язненого..., або ж протягом 6 годин після вимоги про те не видадуть заявнику вимоги копії наказу... про арешт і затримку такого-то ув'язненого, яку... вони цим зобов'язуються дати на вимогу, – то у такому випадку... особа, під сторожею якої перебуває ув'язнений, під-*

лягає після першого... проступку штрафу на користь ув'язненої або потерпілої особи на суму 100 фунтів, а після другого проступку – штрафу на суму 200 фунтів, до того ж буде визнаним... неспроможним посідати свою посаду.

VI. Ніяка особа або особи, звільнені... по якомусь Habeas corpus не можуть коли-небудь знову бути ув'язнені або заарештовані за той же злочин якою б то не було особою, окрім як за законним розглядом судової справи або за наказом... суду...

X. ...Буде дозволено будь-якому ув'язненому... робити заяви і отримувати свій... Habeas corpus... від суддів..., і якщо... лорд-канцлер... або судді... відмовлять навіть у вакаційний період у якому-небудь наказі Habeas corpus, який має бути видано у відповідності з цим актом..., то вони будуть кожен зокрема підлягати штрафу в 500 фунтів на користь потерпілої особи...

XXI. Якщо яка-небудь особа заарештована за звинуваченням... у тяжкому кримінальному злочині... або за підозрою у здійсненні... тяжкого кримінального злочину..., то така особа не повинна бути переміщена або віддана на поруки силою цього акта...»[2, с. 69-71].

Як бачимо із тексту першоджерела, «Habeas corpus act» означає наказ, що видається судом начальнику місця ув'язнення доставити ув'язненого до суду, який повинен перевірити законність ув'язнення і, якщо справа порушена не про державну зраду чи інший тяжкий кримінальний злочин, звільнити ув'язненого під заставу. Кожна людина мала право вимагати видачі йому наказу «Habeas corpus act» і перевірки судом підстав його арешту [1, с. 51]. Тим самим історично склалося, що функція судового контролю за попереднім ув'язненням полягала у праві ув'язненої особи звернутися до суду і постати перед ним, з тією метою, щоб останній перевірив законність такого ув'язнення, та при

можливості, замінив іншим, більш м'яким, запобіжним заходом.

Якщо звернутися до сьогодення, то принцип судового контролю за попереднім ув'язненням, який сьогодні іменується «habeas corpus», майже у незмінному стані відтворено у статті 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.). Положеннями цієї статті встановлюється, що кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту «С» п. 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в судові засідання. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або затримання, має право на судовий розгляд, при якому суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

Як бачимо, згідно з конвенційними нормами, на суд покладається обов'язок судового контролю, який виражається (1) у перевірці **законності затримання** та (2) **прийнятті рішення про звільнення**, якщо затримання є незаконним. Тим самим, ст. 5 Конвенції не передбачається, що суд приймає рішення про взяття особи під варту, оскільки це не його функція. На нашу думку, очевидним є те, що затримання та взяття особи під варту – це елементи кримінального обвинувачення, що має бути виключною компетенцією органів переслідування – прокурора та слідчого, які й повинні приймати рішення та нести особисту відповідальність за застосування таких превентивних заходів.

Попереднє ув'язнення та презумпція невинуватості. Ще одним із гострих питань запобіжного обмеження свободи є ілюзорність презумпції невинуватості.

нуватості. Безумовно, на протипагу запобіжному обмеженню людини в її свободі, а це, перш за все, стосується взяття особи під варту за підозрою у вчиненні злочину (ст. 29 Конституції України), стоїть презумпція невинуватості (ст. 62 Конституції України), згідно з якою особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Якщо звернутися з цього приводу до західноєвропейської позиції, то відповідно до Зеленої книги Європейського Союзу про взаємне визнання заходів по контролю без позбавлення волі в рамках провадження по кримінальному розслідуванню (2004) 562 від 17.08.2004 р. вважається, що попереднє ув'язнення є компромісом між розумінням того, що покарання може бути обґрунтованим тільки за наявності вини і що до моменту її встановлення в рамках передбаченої законом процедури карати людину не можна, та потребою і створенням законодавчих можливостей для проведення кримінального розслідування і судового провадження [3, с.11].

Насправді факт, що особу під варту бере суд, який виносить про це вмотивовану постанову, вказує на те, що судова влада фактично презюмує причетність особи до злочину. І у цьому відношенні суд, на наш погляд, виконує не функцію контролю, а середньовічну функцію всеосяжного інквізиційного переслідування. Крім того, для обвинуваченого, суспільства, і саме головне – для основного судового розгляду, пряма «причетність» суду до попереднього ув'язнення особи досить істотно нівелює і так ілюзорну презумпцію її невинуватості.

З цього приводу варто згадати видатного філософа права *Чезаре Беккарія* (1738–1794), який вказував: «Тюремне ув'язнення (як запобіжний захід. – П.С.)

є *покаранням*, яке через необхідність, на відміну від всіх інших покарань, застосовується до встановлення злочину. Проте тільки закон повинен визначити випадки, в яких людина заслуговує на таке покарання. Тим самим у законі повинні бути визначені ті *докази злочину*, які виправдають затримання обвинуваченого, його допит і покарання. Чутки, втеча, позасудове зізнання, зізнання співучасника у злочині, погрози і постійна ворожнеча з потерпілим, речові та інші докази є достатньою підставою для затримання особи. Але ці підстави повинні бути визначені законом, а не самими суддями, рішення яких, якщо тільки вони не є окремими положеннями загального права, що міститься у суспільному Статуті, завжди направлені проти особистої свободи. У міру того, як покарання будуть пом'якшуватись, у міру того, як морок та голод покинуть тюрму, а співчуття та людяність проникнуть через залізні двері і матимуть владу над невлаштованими та запеклими служителями правосуддя, закони зможуть задовольнятися більш слабкими *доказами для затримання*» [4, с.131-132].

Безспірно, видатний філософ права ще у свій час називав речі своїми іменами. Зокрема, у такому запобіжному заході, як попереднє ув'язнення, він бачив дочасне покарання, яке може бути допустимим лише при наявності належних доказів злочину, у вчиненні якого обвинувачується особа. Варто згадати і те, що застосування запобіжного обмеження свободи ще із середньовічних часів було прерогативою суддів, яких Беккарія називає «невлаштованими та запеклими служителями правосуддя».

Саме завдячуючи інквізиційній формі кримінального процесу, функція по розкриттю кримінальних справ покладалася на суд, який і став головним суб'єктом доказування та кримінального переслідування. Як справедливо зазначав з цього

приводу *І. Я. Фойницький*, при попередньому розслідуванні суддя-слідчий виступає головним органом такої діяльності [5, с. 210].

Якщо детальніше звернутися до історії виникнення та розвитку інквізиційного (розшукового) процесу, то варто згадати, що едикт Франциска I, виданий в серпні 1539 р. у Віллеркотре, остаточно завершив розвиток системи королівського розшукового процесу.

Із загальних положень цього едикту виділяється положення про те, щоб судді і їх лейтенанти особисто вели кримінальні процеси, і щоб ці процеси проводилися якнайскоріше, а також правило про накладення штрафів на суддів, які допустять грубі помилки у кримінальному процесі.

Едикт встановлював як одне з основних положень обов'язковість постійної взаємодії судді, що веде слідство, і прокурора, що давав свої висновки у певні моменти процесу. В той же час ст. 145 давала найширший перелік підстав для порушення кримінальної справи. Суддя найчастіше починав дізнання за скаргою (*plainte*) потерпілого, який не звинувачував, а лише скаржився судді; але закон не позбавляв суддю права приступити до дізнання, довідавшись про злочин з будь-якого джерела. Закон також вказував, що судді проводять дізнання або наказують провести його.

Крім того, едикт вказував про виклик до суду і про привід заарештованого. Практика виробила, окрім звичайного виклику до суду через сержанта, особливий виклик шляхом публічного оголошення з сурмачами відносно знатних осіб, до яких сержант не насмівувався з'явитися. Відносно простих людей церемонились мало, і хоча юридичною передумовою арешту було попереднє провадження дізнання, нерідко обходилися без нього, починаючи справу з арешту, якщо запідозрений належав до нижчих соціальних верств.

Зразу після виклику або арешту запідозреної людини суддя повинен був приступити до його допиту, а якщо потрібно, і до повторного допиту, причому йому не повідомлялись дані дізнання і не дозволялось користуватися порадами захисника [6, с. 181-182].

Як бачимо, неприхованим є те, що сьогоднішня функція по застосуванню попереднього ув'язнення, покладена на судову владу, – це лише історична данина розшуковому процесу, коли всеосяжність повноважень у з'ясуванні обставин справи була тільки компетенцією судових органів.

Деяко пізніше у своїй праці «*Суд і права особистості*» проф. *П. І. Люблінський* зазначав: «У правовій державі судова влада покликана охороняти права громадян від зловживань повноваженнями з боку адміністративної влади. У сфері особистої свободи ця охорона полягає у тому, що застосування будь-яких примусових заходів до особи ставиться під контроль судової влади».

Застосування примусу до особи обвинуваченого у кримінальному процесі допускається лише для досягнення двох цілей: 1) забезпечення його явки до правосуддя і 2) одержання необхідних доказів.

Заходи, що забезпечують явку обвинуваченого до правосуддя, поділяються на заходи представлення його перед судом, як виконання окремого акту явки, і заходи, що забезпечують неухилення обвинуваченого від слідства та суду. Ці заходи підлягають правильному застосуванню за таких умов: 1) вони мають на меті інтереси правосуддя; 2) вони допустимі лише при **серйозних доказах** вчинення особою злочину відповідної тяжкості; 3) їх застосування буде виправданим лише при небезпеці ухилення; 4) особа, що вдається до таких заходів, повинна нести серйозну відповідальність за їх неправильне застосування» [7, с. 50-51].

Обґрунтована підозра, як підстава для запобіжного ув'язнення. Важливою умовою для запобіжного обмеження волі особи (затримання, взяття під варту, арешт) мають бути докази причетності особи до вчинення злочину, в якому вона обвинувачується (підозрюється). У даному випадку суд, перш за все, має давати правову оцінку та перевірити докази, які стали підставою затримання особи.

Якщо звернутися до ст. 106 КПК України, то особа може бути затримана за підозрою у вчиненні злочину на підставі таких доказів: взяття на місці злочину (захоплення особи при вчиненні злочину або безпосередньо після його вчинення); прямі показання свідків (очевидців, потерпілих), що саме ця особа вчинила злочин; речові докази, які прямо вказують на причетність особи до події злочину (сліди злочину на тілі, одязі чи в житлі (володінні) підозрюваного; інші докази, які в сукупності з поведінкою особи викликають обґрунтовану підозру в її причетності до події злочину.

Водночас, згідно з п. (с) ч. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), нікого не може бути позбавлено свободи інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, і в таких випадках, як законний арешт або затримання особи, здійснені з метою припровадження її до встановленого законом компетентного органу на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо є розумні підстави вважати за необхідне запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення.

Таким чином, як справедливо зазначає С. І. Дячук, обґрунтованість підозр щодо затриманої особи або котру хочуть затримати, на яких має базуватися арешт, складає істотну частину захисту проти свавільного арешту чи затримання, що гарантується п. (с) ч. 1 ст. 5 Конвенції. Згідно з визначенням Європей-

ського суду з прав людини, органам треба мати всі необхідні докази, щоб перекопати об'єктивного спостерігача в тому, що підозрювана особа могла вчинити правопорушення (справа «Фокс, Кемпбелл та Хартлі проти Об'єднаного Королівства» – рішення від 30.08.1990 р.). Національне законодавство, звичайно, може піти далі, ніж Конвенція, вимагаючи, щоб докази були достатньо вагомими. Інакше кажучи, припущення щодо звинувачення особи у вчиненні злочину повинно бути настільки серйозним, що дозволяє превентивне затримання підслідного в результаті розслідування, котре показує з великою долею ймовірності, що підозрюваний дійсно вчинив правопорушення. Згідно з існуючою практикою, приймаються до уваги навіть часткові зізнання підозрюваного, покази очевидців, потерпілого, а також матеріальні сліди злочину (наприклад, відбитки пальців). Слід зазначити, що чим довшим є затримання, тим вагомішими повинні бути докази його обґрунтованості (справа «W проти Швейцарії» – рішення від 28.01.1993 р.).

Разом з тим, за змістом конвенційних норм сама по собі підозра особи у вчиненні правопорушення ще не є достатньою підставою для її превентивного позбавлення волі. Для цього необхідно, щоб особа представляла: *або ризик рецидиву, або ризик втечі, або ризик змови*. Про це свідчить і судова практика Європейського суду (справи «Броуган та ін. проти Об'єднаного Королівства» рішення від 29.11.1988р., Летельє проти Франції» – рішення від 26.06.1991р.) [8, с. 63-64].

Таким чином, достатня підозра у скоєнні злочину припускає наявність фактів, які переконують об'єктивного спостерігача в тому, що відповідна особа могла скоїти даний злочин. Водночас, тут не передбачається таке становище доказів, яке є достатнім для висунення обвинувачення [3, с.16].

Процесуальний порядок взяття особи під варту. Центральною складовою попереднього ув'язнення – є сама процедура, у якій відбувається ця дія. І тут постає ряд гострих питань. Чи повинно відбуватися попереднє ознайомлення сторони захисту із доказами, на яких ґрунтується підозра обвинувачення? Чи повинна діяти судова змагальність під час такого судового розгляду? У який спосіб має відбуватися оцінка доказів підозри та заперечення проти них? Яку роль мають відігравати в оцінці попередніх доказів прокурор та захисник (обвинувачений)? Чи повинен суд перевіряти законну силу, тобто допустимість доказів? Та інші питання.

Згідно з ч. 2 ст. 48 КПК України з моменту допуску до участі у справі захисник має право ознайомлюватися з матеріалами, якими обґрунтовується затримання підозрюваного чи обрання запобіжного заходу або пред'явлення обвинувачення. Проте, окрім декларування цього права, реального процесуального регламенту його реалізації чинний закон не містить. Тому допуск захисника до доказів, на яких ґрунтується підозра (обвинувачення), знаходиться у винятковій компетенції сторони обвинувачення (слідчого, прокурора) та залежить від її доброї волі. На сьогоднішній день сторона захисту істотно обмежена у можливості захищатися від підозр та обвинувачень, які кладуться в основу попереднього ув'язнення.

Водночас, згідно з ч. 2 ст. 165-2 КПК при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту **прокурор зобов'язаний ознайомитися з усіма матеріалами**, що дають підстави для взяття під варту, **перевірити законність одержаних доказів, їх достатність для обвинувачення.**

Таким чином, на стадії взяття особи під варту у порядку прокурорського на-

гляду мають бути вирішені питання щодо допустимості та достатності доказів, які стали підставою для запобіжного обмеження свободи.

Чому ж тоді сторона захисту так обмежена у можливості **ознайомлюватися з усіма матеріалами**, що дають підстави для взяття особи під варту, **перевірити законність одержаних доказів, їх достатність для обвинувачення**, і саме головне, спростовувати їх перед судом.

Водночас, виникає питання, які ж задачі у порядку судового контролю має вирішувати суддя?

Згідно з ч. 4 ст. 165-2 КПК, суддя вивчає матеріали (*докази*. – П. С.) кримінальної справи. Але чи повинен він дати попередню оцінку цим матеріалам справи на предмет їх законної сили (допустимості), належності та достатності, закон мовчить.

Згідно з теоретичними підходами та судовою практикою, яка склалася в Україні, під час судового розгляду предметом дослідження подання є ті обставини, з якими закон пов'язує можливість обрання цього запобіжного заходу. Під час розгляду подання суддя має переконатися, що підозра у вчиненні особою злочину чи обвинувачення є обґрунтованими, тобто в розпорядженні органу дізнання чи слідчого є здобуті у визначеному законом порядку достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину (такими даними можуть бути заяви й повідомлення про злочин, явка з повинною, документи, складені за результатами оперативно-розшукової діяльності, протоколи слідчих дій, висновки експертиз тощо).

Коли питання про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту вирішується щодо обвинуваченого, передбачається перевірити, чи є у справі докази, що вказують на вчинення злочину саме цією особою, чи відповідає постановою про притягнення її як обвинуваченого вимо-

гам ст. 132 КПК, чи було пред'явлено обвинувачення з додержанням вимог ст. 140 КПК. Однак суддя при цьому не повинен досліджувати докази, давати їм оцінку з точки зору їх достовірності чи достатності, в інший спосіб досліджувати або вирішувати питання про доведеність винуватості особи у вчиненні злочину [9, 10].

Такі формулювання та юридична конструкція дуже суперечливі, і їх можна виразити так: «Суддя не має права давати оцінок та робити суджень, але повинен приймати відповідальні рішення». Але ж як суддя може встановити, що підозра у вчиненні особою злочину є обґрунтованою, не давши об'єктивну оцінку доказам цієї підозри чи обвинувачення?

Якщо звернутися до міжнародної системи захисту прав людини, то ст. 5 *Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод* (1950 р.) вимагає негайного доставлення і заслуховування затриманої особи суддею без того, щоби для цього була потрібна ще якась окрема заява цієї особи. Незалежний суд або відповідно одноособовий суддя повинен прийняти рішення стосовно правомірності затримання і мати також компетенцію на те, щоби за відповідних обставин звільнити затриману особу. Останні рішення Європейського суду з прав людини говорять також і про те, що затриманий повинен у всякому випадку мати доступ до захисника по кримінальним справам [3, с.16].

Зокрема, у справі *Санчес-Райсе проти Швейцарії* (1986) Суд ухвалив рішення про те, що принцип змагальності і рівності шансів має застосовуватись також до процедур «*habeas corpus*». У справі *Ламі проти Бельгії* (1989) Суд визначив, що обвинувачений повинен мати право доступу до матеріалів справи, які були використані органами провадження слідства при перевірці рішення про попереднє затримання обвинуваченого. А в справі *Буамар проти Бельгії* (1988) Суд вказав на

те, що коли скаргу стосовно перегляду законності затримання подає неповнолітня особа, то цій особі може бути надано юридичну допомогу з тим, щоб були дотримані основні процесуальні права, гарантовані у пункті 4 статті 5 [11, с. 38 – 39].

На наш погляд, органи, які приймають рішення про попереднє ув'язнення особи, є органами кримінального переслідування. Слідчий та прокурор цілковито відповідають цій функції та завданням, які на них покладаються. Саме слідчий, безпосередньо розслідуючи злочин, за наявності вагомих обвинувальних доказів та законних підстав і внутрішнього переконання, має самостійно приймати рішення про взяття особи під варту. При цьому прокурор, як центральна фігура кримінального переслідування, пересвідчившись у наявності підстав та необхідності попереднього ув'язнення особи, повинен затверджувати таке рішення слідчого.

Якщо виходити з того, що суддя не є органом кримінального переслідування, то він і не повинен виносити рішення про взяття особи під варту. Здійснюючи функцію судового контролю, в автоматичному режимі чи за скаргю зацікавленої особи, суддя має перевіряти законність попереднього ув'язнення особи та приймати рішення про її звільнення, якщо затримання та ув'язнення були незаконними чи безпідставними. При цьому сама процедура судового розгляду має базуватися на засадах змагальності, з рівним правом сторін у відстоюванні своїх аргументів та позицій.

Зважаючи на викладене, вважаємо, що питання судового контролю за попереднім ув'язненням в Україні є невирішеним і потребує глибокого наукового аналізу та концептуальної розробки.

Література

1. *Строгович М. С.* Уголовный процесс. Учебник для юридических институтов и факультетов. – М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1946.
2. *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів. – К.: Вентурі, 1995.
3. Європейські стандарти права попереднього ув'язнення. Зб. мат. № 3. – К.: Німецький Фонд міжнародного правового співробітництва, 2008.
4. *Беккарія Ч.* О преступлениях и наказаниях. – М.: ИНФРА-М, 2004.
5. *Фойницкий И. Я.* Курс уголовного судопроизводства. – Том-II. – С.- Петербург: Изд-во «АЛЬФА», 1996.
6. *Чельцов-Бебутов М. А.* Положение личности в уголовном процессе. Происхождение и развитие розыскного процесса во Франции. – Часть 1. – М.: Юрид. издат. Минюста СССР, 1948.
7. Суд и права личности: Сб. ст. / Под ред. Н. В. Давыдова, Н. Н. Полянского. – М.: Статут, РАП, 2005.
8. Проблеми захисту прав людини і громадянина у кримінальному судочинстві: Зб. мат. круглого столу. – Чернівці: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2007.
9. Затримання та взяття під варту: рекомендації, практика застосування та досвід / За заг. ред. Н. О. Верещинської, А. Г. Алексєєва. – К.: Центр суддівських студій, 2007.
10. Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства // Постанова Пленуму Верховного Суду України. – 25.04.2003 р., № 4.
11. *Гом'єн Донна.* Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Пер. з англ. – Львів: Кальварія, 2000.